

АНОТАЦІЯ

Лобанова М.А. Історія населення Середнього Побужжя: сабатинівська група пам'яток культурно-історичної спільноти Трипілля-Кукутені. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2021.

Зміст анотації

Робота присвячена дослідженню поселень сабатинівської групи культурного комплексу Кукутень-Трипілля. Пам'ятки відносяться до етапу Кукутень А-Трипілля VI і розташовані у мікрорегіоні на півдні Середнього Побужжя. Частина поселень було введено до наукового обігу (Сабатинівка I та Березівська ГЕС), а частина була відкрита та досліджена відносно нещодавно. Результати робіт на Сабатинівці I та Березівській ГЕС висвітлені лише частково. Реконструкція ходу розкопок та результатів робіт на цих пам'ятках проходить завдяки аналізу матеріалів у наукових архівах та фондах. Нововиявлені пункти допомагають значно розширити розуміння про трипільське населення у Побужжі. *Метою* дослідження виступає вивчення поселень сабатинівської групи, визначення місця цих пам'яток у системі Кукутень-Трипілля та реконструкція історичного процесу у регіоні.

У *вступі* дисертаційної роботи описано мету та поставлено завдання роботи, зазначено методи та джерела дослідження, хронологічні та територіальні межі роботи, представлено основні наукові положення дисертації.

Перший розділ присвячено питанню виділення сабатинівської групи пам'яток у історіографії, історії польових досліджень мікрорегіону, джерелам дослідження та методам, які були використані при написанні роботи.

Поселення сабатинівської групи науковці починають розглядати починаючи з 1970-х років. При дослідженні Березівської ГЕС було виявлено яскраві артефакти

– розписну кераміку, «степовий» посуд нетипових для трипільців форм, «застібки-псалії» та кам'яні «скіпетри», які найвірогідніше, зображають голову коня. Варіанти визначення локального угруповання у Середньому Побужжя ґрунтуються на різних проблемах: контакти трипільців зі степовим рухливим населенням (В. Даниленко, М. Шмаглій); подальша розробка періодизації Кукутень-Трипілля, де більша увага приділялася наявності розписної кераміки у матеріальних комплексах поселень (К. Черниш); розробка структури східнотрипільської культури (О. Цвек); комплексне дослідження поселень в системі Кукутень А-Трипілля VI (І. Палагута, Н. Бурдо).

Польові дослідження етапу VI проходять у регіоні, починаючи з 1930-х років по сьогодні з перервами. Першим досліджувалося поселення Сабатинівка I (розкопки великою площею) під керівництвом П. Харламповича (1932), О. Лагодовської (1938) та А. Добровольського (1938-1939). У повоєнних роках продовжилися польові дослідження Сабатинівки I під керівництвом А. Добровольського (1947-1948). Наступним етапом вивчення регіону стали розкопки Березівської ГЕС у 1950-х роках (під керівництвом В. Даниленка) та у 1960-х роках (під керівництвом В. Цибекова). У 1970-х роках під час розвідок ОДУ імені І.І. Мечникова (керівник – В. Станко) було виявлено поселення Завалля I. З 1989 по 1999 р. продовжилися масштабні розкопки Березівської ГЕС (під керівництвом О. Цвек). Роботи наприкінці ХХ ст. та на початку ХХІ характеризуються декількома напрямками: аналіз результатів досліджень Сабатинівки I, розвідки та виявлення нових поселень (Д. Кіосак) та залучення міждисциплінарних підходів для вивчення поселень.

Джерельна база роботи складається з матеріалів з наукових архівів та фондів ОАМ НАН України та ІА НАН України, музею Загальноосвітньої школи смт. Завалля (Кіровоградська область). В групу архівних документів входять звіти з розкопок, польова документація, фотоматеріали та неопубліковані статті. Серед археологічних матеріалів, для роботи було досліджено колекції керамічного посуду (4074 одиниці), вироби з кістки (106 одиниць), вироби з каменю (55 одиниць), кременю (74 одиниці), антропоморфну пластику (10 одиниць).

Залучений для написання роботи археологічний матеріал, який зберігається в ОАМ НАН України, входить до національного надбання України. Його аналіз і систематизація складовою частиною увійшли до наданої дисертаційної роботи і в окремі авторські публікації.

Методологічна база дослідження реалізується на емпіричному та теоретичному рівнях осмислення даних. На емпіричному рівні були застосовані картографічний мікростратиграфічний, планіграфічний, статистичний та типологічний методи. На теоретичному рівні було використано порівняльно-історичний метод.

У *другому розділі* дисертації розглядається питання палеоекологічної ситуації у мікрорегіоні – ландшафти у V тис. до н.е., ґрунти, рослинність та фауністичне розмаїття. Було виявлено, що ландшафт, за якого існували жителі поселень сабатинівської групи складався з середовища з відкритими просторами та великими лісовими масивами у долинах річок. В той же час, в цей період почалася потужна аридизація степу та скорочення широколистяних лісів. Умови, за яких формувалися «трипільські» ґрунти, були теплішими за сучасні. Серед решток диких тварин найчисленнішими були рештки благородного оленя, козулі, кабану та туру.

Третій розділ присвячено топографії поселень, структурі розселення, планіграфії та стратиграфії поселень. Пам'ятки сабатинівської групи щільно утворюють анклав на півдні Середнього Побужжя. Найчастіше вони розміщувалися у високій топографічній позиції – надзаплавній терасі річки Південний Буг. Планування поселень було типовим для Кукутень-Трипілля – у вигляді концентричних кіл. На Кам'яному-Заваллі 1 виявлено ймовірні оборонні рови. Попередньо, аналогічні споруди були зафіксовані на пам'ятці Козачий Яр 1.

У *четвертому розділі* дисертації розглянута матеріальна культура поселень сабатинівської групи. Було отримано статистичні дані для наймасовішої групи знахідок – кераміки. На епонімному для групи поселенні найчисленнішим є столовий посуд (56%), серед якого превалюючим є посуд із канельованим орнаментом (30%), нечисленним є посуд з домішкою товчених мушель (1%) та

розписний посуд (3%). Поширеними формами серед столового посуду є кубки, горщики та кубоподібні посудини. Для цих посудин було розроблено схему для найпоширеніших елементів декору. Зустрічаються миски, чаші на піддонах, моноклеподібні посудини, посуд нестандартних форм. Виразною рисою групи є відсутність біноклеподібних посудин у керамічних комплексах. Значно розширює питання контактів зі степовим населенням керамічна колекція з поселення Шамраї, де зустрічається посуд, характерний для скелянської фази середньостогівської культури. Поселення сабатинівської групи є найсхіднішим ареалом розповсюдження розписного посуду на етапу Кукутень А-Трипілля VI. Подібні артефакти виявлені на поселеннях Кукутень А3-А4.

Серед пластики домінуючими є антропоморфні жіночі статуетки, найчастіше декоровані заглибленим орнаментом. Одиначними є знахідки зооморфних статуєток та моделі ритуальних об'єктів.

Вироби з кісток представлені зняряддями праці та прикрасами. Мілітарний характер міжкультурних контактів можуть підтвердити колекції біфасіальних кременевих наконечників з поселень сабатинівської групи.

У п'ятому розділі роботи отримані результати розглядаються крізь призму історичної інтерпретації подій. Жителі пам'яток сабатинівської групи співіснували у 44-42 ст. до н.е. з населенням скелянського етапу середньостогівської культури, етапу А3-А4 культури Кукутень та етапу А2 Гумельниці.

Було виділено та проаналізовано характерні риси для поселень сабатинівського типу. Це може свідчити про таксономічний статус сабатинівського типу та варіативності поселень навіть в межах Середнього Побужжя. Для цих пам'яток є характерним превалювання столового посуду, декорованого канельованим орнаментом, в комбінації з варіантами штампу. Моноклеподібні посудини, які часто домінують у південно-західному ареалі Кукутень-Трипілля, також присутні серед знахідок. У комплексах наявний розписний посуд, що можна порівняти із знахідками на поселеннях Кукутень А3-А4. Також присутні нечисленні імпорти з комплексу Гумельниця та середньостогівської культури. На

цих поселеннях зустрічаються кременеві біфасіальні вістря металюної зброї та є виявленими об'єкти, які можуть бути інтерпретованими як ймовірні оборонні рови.

До поселень з вищенаведеними характеристиками можна віднести Сабатинівку I, Березівську ГЕС, Кам'яне-Завалля I, Шамраї, Козачий Яр I. Козачий Яр II та Довгий Яр є недостатньо вивченими. Тополі та Мечиславка за результатами поверхневих зборів відрізняються домінуванням заглибленого декору на посуді та відсутністю розписних посудин. Безсумнівно, ці характеристики можуть доповнюватися та змінюватися при подальшому вивченні Кукутень-Трипілля Середнього Побужжя.

У мікрорегіон надходили сучасні інновації з різних напрямків. На керамічних матеріалах з поселень фіксується процес зміни традиції Прекукутень у Кукутень. При цьому можна простежити ускладнення надобщинної структури, коли наявними є мережі обміну мідних виробів та жадеїтових сокир.

Наукова новизна роботи виражена наступними основними *науковими положеннями дисертаційного дослідження*:

1. Доповнено та розвинуто домінуючу у історіографії думку, що сабатинівська група поселень – є явищем етапу Кукутень А-Трипілля VI;
2. Вперше проаналізовано і відтворено уповні стратиграфію та планіграфію поселення Сабатинівка I за результатами робіт 1938-1939-х років, реконструйовано план даного поселення, спираючись на архівні документи, та встановлено розташування горизонту трипільської культури на пам'ятці;
3. Виявлено, що поселення сабатинівської групи щільно розселені у південній частині Середнього Побужжя у вигляді умовного анклаву, в своїй більшості у високій топографічній позиції – на надзаплавній терасі Південного Бугу;
4. Вперше було проведено типологічний та статистичний аналіз керамічних комплексів сабатинівського типу (Сабатиніка I, Кам'яне-Завалля I, Шамраї, Козачий Яр I, Тополі), за яким превалюючими виступають посудини з канельованим орнаментом, доповненим штампом, що є виразом традиції Прекукутень;

5. Попередньо було виявлено відмінності поселень Кукутень А – Трипілля В1 на мікрорегіональному рівні: в північній частині досліджуваного ареалу розташовані поселення з домінуванням столового посуду із заглибленим орнаментом та без розписної кераміки у комплексі знахідок (Тополі, Мечиславка);

6. Простежено контакти населення поселень сабатинівської групи з населенням культур степового енеоліту в діахронній перспективі: наявними є свідчення мілітарних контактів (рови навколо поселень, колекції біфасіальних наконечників металюної зброї) та «мирної» взаємодії (обмін).

Особистий внесок здобувачки. Отримані результати роботи були опубліковані у фахових наукових виданнях України (2 статті) та у інших наукових виданнях України (3 публікації). Також результати дисертаційного дослідження висвітлені в публікаціях, написаних в співавторстві. Для статті, написаній в співавторстві з д.і.н. Д.В. Кіосаком (Лобанова, Кіосак 2020), здобувачкою було підготовлено вступну частину, розділ методів та матеріалів з ілюстративними матеріалами, частину дискусії та висновків загальним обсягом 0,8 д.а., що складає 67% від всієї публікації. В роботі, написаній разом з д.г.н. Ж.М. Матвіїшиною та д.і.н. Д.В. Кіосаком (Лобанова, Матвиішина, Кіосак 2021), було підготовлено вступну частину, опис історії дослідження поселення, реконструкцію стратиграфії поселення Сабатинівка I, висновки та підготовлено ілюстративний матеріал загальним обсягом 1 д.а., що складає 56% відсотків від усієї статті. В роботі, де розглядалося дослідження поселення Козачий Яр 1 (Saile et al. 2021), дисертанткою було підготовлено частину вступу, аналіз керамічного комплексу та встановлено відносну хронологію (50%, 0,4 д.а.). Додатково, результати дисертації пройшли апробацію на семи всеукраїнських та міжнародних конференціях та були висвітлені у тезах доповідей (2 публікації).

Ключові слова: Кукутень А – Трипілля В1, Середнє Побужжя, палеоекологія, палеоландшафти, кліматичні зміни, розселення, планіграфія, стратиграфія, керамічний комплекс, орнаментация, хронологія, міжкультурні контакти, напрямки, архівні матеріали, музейні колекції.

SUMMARY

Lobanova M.A. The history of the Middle Bug area population: Sabatynivka group of the settlements of the Trypillia-Cucuteni cultural-historical community.

The thesis in pursuit of the scientific degree of Doctor of Philosophy (PhD) by specialty 032 – «History and archaeology». Odesa I.I. Mechnikov National University – Odesa, 2021.

The contents of the summary

The study investigates the Sabatynivka group of sites of the Cucuteni-Trypillia cultural complex. The settlements belong to the Cucuteni A-Trypillia B1 stage and are located in the Middle Bug area. Some sites are known in the publications (Sabatynivka I and Berezivska HES) and some settlements have been discovered and explored relatively recently. The results of research in the Sabatynivka I and Berezivska HES are only partially published. Reconstruction of the work on the sites and its results is carried out through the analysis of materials in scientific archives and funds. The newly discovered settlements help to significantly expand the understanding of the Trypillia population in the Bug area. The aim of the study is definition of the Sabatynivka group settlements in the Middle Southern Bug area, their place in the Cucuteni-Trypillia cultural complex and reconstruction of the historical process in the region.

The *introduction* to the thesis describes the purpose and objectives of the work, indicates the methods and sources basis of the research, chronological and territorial boundaries of the work, presents the main scientific pre-suppositions of the dissertation.

The *first chapter* is devoted to the introduction of the Sabatynivka group of settlements in the historiography, the history of the micro region field research, the sources of research and methods used in writing the thesis.

Scientists have been introducing the settlement of the Sabatynivka group since the 1970s. Then, during the research of Berezivska HES, bright artifacts were found – painted ceramics of the new Cucuteni tradition, «steppe» ceramics with not usual forms for

Trypillia finds, «proto-psaliums» and stone «scepters» in the form of a horse's head. For Cucuteni-Trypillia local groups in the region, the following topics were developed in the historiography: contacts of Trypillian settlements with the steppe mobile population (V. Danylenko, M. Shmaglii); further development of the chronology of Cucuteni-Trypillia, where more attention was paid to the presence of painted ceramics in the material complexes of settlements (K. Chernysh); development of the structure of East-Trypillian culture (O. Tsvek); complex study of settlements in the system of Cucuteni A-Trypillia B1 (I. Palaguta, N. Burdo).

Field studies of Trypillia B1 stage have been started in the region since the 1930s and are on their way in the present days intermittently. Sabatynivka I is the first site from the group, which was excavated. These works were headed by P. Kharlampovych (1932), O. Lagodovska (1938) and A. Dobrovolskyi (1938-1939). In the years after World War II, field research continued on Sabatynivka I under the direction of A. Dobrovolskyi (1947-1948). The next stage in the study of the region was the excavations of the Berezivska HES in the 1950s (under the direction of V. Danylenko) and in the 1960s (under the direction of V. Tsybeskov). In the 1970s, during the ONU investigations (headed by V. Stanko) the Zavallia I was discovered. From 1989 to 1999 large-scale excavations of the Berezivska HES were continued (headed by O. Tsvek). Works in the late XX century and the beginning of the XXI are characterized by several aspects: reconstructions of the results of research Sabatynivka I, exploration and detection of new settlements (D. Kiosak) and the involvement of interdisciplinary approaches to the study of settlements.

The source base of the thesis consists of materials from the scientific archives and funds of the OAM and the IA of the NAS of Ukraine, the museum of the Secondary school of the village of Zavallia (Kirovohrad oblast (district)). The group of archival documents consists of excavation reports, field documentation, photographs and unpublished articles. The following groups of archaeological materials were also studied: collections of ceramic ware (4074 units), bone products (106 units), stone products (55 units), flints (74 items), and anthropomorphic plastic (10 units).

The methodological base of the study is aimed at the classical empirical and theoretical levels of data analysis. At the empirical level, cartographic microstratigraphic, planigraphic, statistical and typological methods were used. At the theoretical level, the comparative-historical method was used.

The *second chapter* of the thesis considers the issue of paleoecological situation in the microregion – landscapes in 5th millennium BCE, soils, vegetation and fauna. It was found that the landscape, in which the inhabitants of the settlements of the Sabatynivka group existed, was composed of an environment with open spaces and large forests in river valleys. During this period, a powerful aridification of the steppe began and the reduction of deciduous forests. The conditions under which the "Trypillia" soils were formed were warmer than today. Among the remains of wild animals, the most numerous were the remains of red deer, roe deer, wild boar and aurochs.

The *third chapter* is devoted to the topography of settlements, their structure, planigraphy and stratigraphy. The sites of the Sabatynivka group are densely located in the enclave in the south of the Middle Bug area. Most often, they were located in a high topographic position – the floodplain terrace of the Southern Bug River. Settlement spatial structure was in the form of concentric circles – typical for Cucuteni-Trypillia. Probable defensive ditches have been discovered at Kamyane-Zavallia 1. Similar object was recorded at the site Kozachyi Yar 1.

The material culture of the Sabatynivka group of the settlements is considered in the *fourth chapter* of the thesis. Statistics were obtained for the most massive group of finds – ceramics. In the eponymous settlement for the group, the most numerous are tableware (56%), among which the dishes with fluted ornaments are predominant (30%), not numerous ceramics with the admixture of the crushed shells (1%) and painted ceramics (3%). Common forms among tableware are goblets, pots and goblet-like vessels. There are also bowls, bowls on pallets, monocle-like vessels, and vessels with non-standard shapes. A distinctive feature of the group is the absence of binocular-like vessels in ceramic complexes. The collection from the settlement of Shamrai significantly expands the issue of contacts with the steppe population, where are the vessels typical for the Skelia phase of the Serebnii Stog culture. The settlement of the Sabatynivka group is

the easternmost area of the distribution of painted ceramics at the stage of Cucuteni A-Trypillia B1. Similar artifacts were found in the settlements of Cucuteni A3-A4.

Anthropomorphic female figurines, most often decorated with incised elements, are dominant among plastics. The finds of zoomorphic figurines and models of objects are rare.

Bone tools are represented by tools and jewelry. The military nature of relations with the inhabitants of steppe Chalcolithic cultures can be confirmed by collections of bifacial flint points from the Sabatynivka group settlements.

In the *fifth chapter* of the thesis, the obtained results are considered through the prism of historical interpretation of events. Citizens of the Sabatynivka settlements coexisted in the 44-42 centuries BCE with the population of the Skelia stage of the Serebnii Stog culture, the A3-A4 stage of the Cucuteni culture and the A2 stage of Gumelnița complex.

Characteristic features for Sabatynivka-type settlements were examined. This may indicate the taxonomic status and the variability of settlements even within the Middle Bug area. These sites are characterized by the prevalence of tableware, decorated with fluted ornaments, in combination with variants of the stamp. Monocle-like vessels, which are often dominant in the southwestern area of Cucuteni-Trypillia, are also present among the finds. The painted ceramics can be compared with the findings in the settlements of Cucuteni A3-A4. There are also a few imports from the complex of Gumelnița and Serebnii Stog culture. Also these settlements are found flint bifacial points of metal weapons and objects - probable defensive ditches.

The settlements with the above characteristics include Sabatynivka I, Berezhivska HES, Kamyane-Zavallia I, Shamrai, Kozachyi Yar I. Kozachyi Yar II and Dovhyi Yar are insufficiently studied. Topoli and Mechyslavka, according to the results of surface collection, are distinguished by the dominance of incised decoration of the vessels and the absence of painted ceramics. Undoubtedly, these characteristics can be supplemented and changed in the further study of Cucuteni-Trypillia of the Middle Bug area.

The microregion received innovations from different directions. The process of changing the tradition of Pre-Cucuteni to the Cucuteni can be traced on the ceramic

materials from the settlements. Complications over the community structure can be traced on the existing exchange network of copper products and jadeite axes.

The scientific novelty of the work is expressed by the following main theses:

1. The dominant opinion in historiography is supplemented and developed that the Sabatynivka group of settlements is a phenomenon of the Cucuteni A-Trypillia B1 stage;

2. For the first time the stratigraphy and planigraphy of the Sabatynivka I was completely reviewed. The plan of this settlement was reconstructed according to archival materials and the location of the Trypillia level on the site was established;

3. It was found that the settlements of the Sabatynivka group were located closely in the southern part of the Middle Bug region, mostly in a high topographic position – the floodplain terrace of the Southern Bug;

4. For the first time the typological and statistical analysis of ceramic complexes of Sabatynivka type settlements were shown (Sabatynivka I, Kamyane-Zavallia 1, Shamrai, Kozachyi Yar 1, Topoli);

5. Differences of Cucuteni A-Trypillia B1 settlements at the microregional level were preliminary revealed – in the northern part of the studied area there are settlements with dominance of tableware with deepened ornamentation and no painted ceramics in the complex of finds;

6. Contacts of the population of settlements of the Sabatynivka group with the population of steppe Chalcolithic cultures in diachronic perspective are traced: there is evidence of military contacts (ditches around settlements, collections of bifacial tips of metal weapons) and «peaceful» interaction (exchange).

Personal contribution of the applicant. Content of the thesis is represented in seven publications in Ukrainian scientific magazines and three publications in the foreign scientific magazines (Scopus database). Last three mentioned articles were written with co-authors (personal investment – 67%, 56% and 50%).

Key words: Cucuteni A – Trypillia B1, Middle Bug area, paleoecology, paleolandscapes, climate change, settlements pattern, planigraphy, stratigraphy, ceramic complex, decoration, chronology, intercultural contacts, directions, archival materials, museum collections.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДОСЛІДЖЕННЯ

Статті у фахових наукових виданнях, включених у міжнародні наукометричні бази:

1. Лобанова, М.А., 2019. Керамічні знахідки з трипільського поселення Тополі. *Записки історичного факультету: збірник наукових праць*, 30, с. 40-52.
2. Лобанова, М.А., 2020. Планиграфія трипольського поселення Сабатиновка I по матеріалам раскопок 1938-1939-х гг. *Емінак: науковий щоквартальник*, 1 (33), с. 277-291.
3. Лобанова, М., Киосак, Д., 2020. Поселение Шамраи и некоторые вопросы межкультурных контактов в Среднем Побужье на этапе Кукутень А-Триполье В1. *Revista Arheologică*, XVI (2), с. 78-89.
4. Лобанова, М.А., Матвишина, Ж.Н., Киосак, Д.В., 2021. Проблема стратиграфии поселения Сабатиновка I и природные условия на Южном Буге в энеолите – позднем бронзовом веке. *Stratum plus*, 2, с. 31-52.
5. Saile, T., Posselt, M., Dębiec, M., Lobanova, M., Peresunchak, A., 2021. Kozachyi Yar 1: An enclosed Trypillian settlement on the Southern Bug River in Kozavchyn (Ukraine). *Praehistorische Zeitschrift* 96. DOI: <https://doi.org/10.1515/pz-2021-2007>

Статті у інших наукових виданнях:

6. Лобанова, М.А., 2014. Піддон фруктової з трипільського поселення Сабатинівка I. В: Світленко, С.І. та ін. (ред.). *Історичні етюди (Випуск 4)*. Дніпропетровськ: Пороги, с. 196-197.
7. Лобанова, М.А., 2016. Історія виокремлення пам'яток сабатинівського типу трипільської культури. В: Могилів, О.Д. (ред.) *Археологічні дослідження в Україні: здобутки і перспективи*. Збірник матеріалів V Всеукраїнської

студентської археологічної конференції. Кам'янець-Подільський, Україна 16-18 травня 2016 р. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин Я.І., 2016, с. 48-52.

8. Лобанова, М.А., 2021. Реконструкція плану трипільського поселення Сабатинівка I за архівними матеріалами. В: Немченко, І.В. (ред.). *Стародавнє Причорномор'я*, XIII. Одеса: ОНУ, с. 244-252.

Тези у збірниках матеріалів наукових конференцій:

9. Лобанова, М., 2016. Моделі розселення трипільського населення в Північно-Західному Причорномор'ї. В: Шидловський, П.С. (відп. ред.). *ЛЮДИНА ТА ЛАНДШАФТ : географічний підхід в первісній археології*. Тези доповідей міжнародної наукової конференції. Київ, Україна, 3-5 лютого 2016 року. Київ: Бібліотека Vita Antiqua, с. 72.

10. Лобанова, М.А., 2020. Стратиграфія поселення Сабатинівка I. В: Гаврилюк, Н.О. та ін. (ред.). *FORUM OLBICUM III: до 70-річчя з дня народження В.В. Крапівіної: матеріали міжнародної археологічної конференції*. Миколаїв, Україна 4-6 травня 2020 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2020. с. 26-27.